

UNGVÁRY KRISZTIÁN

HOLOKAUSZT, NÉPIRTÁS ÉS A MEGSZÁLLÓ ALAKULATOK

A szovjetunióbeli kegyetlenkedéseket a pártállami történetírás szerint a német alakulatok, azon belül is elsősorban az SS és a hírhedt Einsatzgruppék követték el. Bár a magyar memoár-irodalom differenciáltabban kezelte ezt a kérdést, a magyar csapatok részvétele általában homályban maradt. A kommunista törekvés, hogy a tettesek számát minél kisebbre szorítsák le, talán meglepő, de érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy a pártállam sematikus történetírása a náci rémtetteket pusztán ideológiai és osztályszempontokra vezette vissza, és néhány magasabb rangú tiszt – általában prekoncepción alapuló – meghurcolásán túl nem állt érdekében a történetek rekonstruálása és a végrehajtók szociológiai szempontú bemutatása. Ezzel szemben a tettesek körével, létszámával Németországban és Nyugat-Európában az utóbbi időben számos tanulmány foglalkozott. Christopher Browningnak a német rendőrzászlóaljokról szóló művéből¹ például kiderül, hogy az elkövetők zöme mint családos tisztviselő, rendezett körülmények között „teljesen normális emberként” élt, még csak az NSDAP tagja sem volt.

A keleti fronton származás vagy partizántevékenység és annak gyanúja miatt milliós nagyságrendben végeztek ki civileket. A nagy számokból következik, hogy a tettesek létszáma sem lehetett csupán néhány ezer fő. Ezért érthető, hogy a történetírás az utóbbi évtized során kitüntetett figyelmet szentelt a tettesek körének.² A már említett Einsatzgruppék egyes művek szerint több mint egymillió embert végeztek ki. Az összesen négy, az ábécé betűivel jelzett Einsatzgruppe közül az „A” 909 tagjából 130 fő rendőrtisztviselő, 35 SD-tag, 133 rendőr, 172 sofőr, 340 fegyveres SS-tag, a maradék 99 gépiprónő, tolmács, rádiós stb. volt. A létszám azonban nyilván soha sem volt teljes, mert az Einsatzgruppe-tagok egy része szabadság, betegség vagy elvezénylés miatt nem tartózkodott alakulatánál. Egy Einsatzgruppénak (amely több Sonderkommandóból, azaz különleges bevetési harccsoportból tevődött össze) több mint 400 ezer négyzetkilométernyi területen kellett megszerveznie az új közigazgatást; kinevezni és ellenőrizni a polgármestereket és a helyiekből felállított rendőrséget; részt venni a partizánok elleni bevetéseken; jelentéseket adni a politikai helyzetről; felkutatni a német vezetés számára fontos népcsoportok tagjait (volgai németek, tatárok stb.); elfogni és kihallgatni a körözött

1 Browning (1993).

2 Az utóbbi időszak egyik legszélsőségebb ilyen témájú műveként talán Goldhagen (1996) könyve említhető meg, melynek fő tézise, hogy a holokauszt csak azért jöhetett létre, mert egy bizonyos náció – a németek – antiszemita előítéleteiknél fogva tömegesen tekintették feladatuknak a zsidók kiirtását. A könyv nemzetközi botrányt kavart, és szelektív forráshasználata miatt súlyos bírálatokban részesült – legutóbb magyar nyelven Karsai (1997). Tanulmányom adalék annak bemutatásához, hogy a történeteket mennyiben befolyásolták a politikai struktúrák, valamint hogy a holokauszt és a népiirtás nem kezelhető csupán német jelenségként.

személyeket; végrehajtani a komisszárok és az egyéb nemkívánatosnak minősítettek elpusztítását, valamint számba venni és biztosítani a szovjetektől zsákmányolt iratokat és intézeteket. Nyilvánvaló, hogy a csekély létszám miatt az Einsatzgruppék önmagukban képtelenek lettek volna megoldani ezeket a feladatokat, csak az irányításra és a részmunkák kiosztására vállalkozhattak. Akcióik jelentős részét a helyi megszálló erőknél kellett elvégezniük. Ezen belül is nagymértékű munkamegosztás érvényesült: a kivégzéseket általában erre külön kiválasztott vagy kijelölt néhány személy (német vagy kollaboráns) végezte. Másoknak kellett gondoskodniuk a meggyilkolandók összegyűjtéséről és a tömegsírokhoz kíséréséről. A zsidóság megsemmisítésének forgatókönyve szerint először a megszálló katonai hatóság gettókat állított fel, majd az Einsatzgruppe egy 10–30 fős különítménye vagy egy német rendőri, illetve SS-egység és néhány századnyi erejű ukrán, orosz, lett, litván vagy fehérorosz „önkéntes” érkezett a helyszínre, és végrehajtotta a tömeggyilkosságot. Mivel esetenként több ezer embert gyilkoltak meg egy nap alatt, különleges rendszabályokra volt szükség. Meg kellett szervezni a terület lezárását, az áldozatok helyszínre kísérését és a tömegsírok előkészítését, valamint a gyilkosok rendszeres váltását és a lőszer pótlását. Külön feladat volt a meggyilkoltak javainak összegyűjtése és értékesítése.

Az alábbiakban annak bemutatására teszünk kísérletet, hogyan kerültek érintkezésbe magyar katonák a holokauszttal.

SZEMTANÚK

A Szovjetunió területén a holokausztnak mintegy 1,3 millió áldozata volt. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a magyar megszálló alakulatok felügyelte területek jelentős részén fordult elő több száz vagy több ezer ember legyilkolása. Pinszk, Breszt, Kamenyec-Podolszkij, Rovno, Luck és sok más város lakosságának 20–50%-a eredetileg zsidókból állt, és nem kellett figyelmes szemlélőnek lenni ahhoz, hogy a zsidók meggyilkolása után feltűnjön hiányuk. Bor Jenő vezérőrnagy Pinszkbe 1943-ban, a gyilkosságok utáni évben érkezett: „...itt tapasztaltam először teljes mértékben a németek eljárását a zsidókkal szemben. Még 1937-ben Berlinben csak annyit láttam, hogy zsidó üzleteket megbélyegeztek. Itt azonban szó szerint kiirtottak több ezer zsidót. Pinszk közepén, a vásártér körül az összes zsidó házak üresek voltak. [...] A zsidók sorsa felől váratlanul egy német SS tábori rendőrtiszt világozott fel.

Egy alkalommal a német hadtestparancsnok (Korück) vendégei voltunk. Pezsgős dáridó lett a vacsorából. Éjfél után – látván, hogy mindenki részeg – távozni akartam. A kijáratnál azonban ez a rendőrtiszt megállított, és kérte, hogy hallgassam meg. Tökrészeg volt, de nem engedett el. Elmondta, hogy ő nem tud aludni. Legutóbb hírt kapott, hogy hamburgi üzletét az angolok lebombázták, és odaveszett családja nagy részével mindene. De még nagyobb baja, hogy neki felsőbb parancsra, »a Führer parancsára« több mint hétszáz zsidót ki kellett végeznie. Férfiakat, nőket, gyermekeket. Aludni ezért nem tud, mert folyton erre kell gondolnia... Szörnyű látomásai vannak... Nem seghettem rajta.”³

Vécsey Béla alezredes Dnyetropetrovszkban 1941. november 20-án maga is tanúja volt egy tömegkivégzésnek: „...arra lettünk figyelmesek, hogy lassú ütemben tompa, de állandóan folyó lövéseket hallunk. A lövések irányába indultunk, s nem messze egy utcában láttunk egy polgári, zömmel asszonyokból és gyermekekből álló oszlopot az út teljes hosszában, amelyik egy dombra vezetett. Az oszlop egyedei tagadhatatlanul zsidók voltak. Az arcokról teljes megtörtség mellett teljes egykedvűséget lehetett leolvasni. Az oszlop két oldalán egymástól

3 Bor Jenő: *Életem története*, 32. p. Hadtörténeti Levéltár (HL) Personalia 147.

10 méterre fekete egyenruhás SS-legények őrködtek. Minket nem állítottak meg, pedig az oszlop mellett a domb felé mentünk. Beleütköztünk egy SS-tisztbe, aki persze németül megkérdezte, hogy mit akarunk. [...] Mi történik itt? – kérdeztem. Az SS egykedvűen válaszolt. »Árjásítunk egy várost.« Kérdő nézésemmre felhívott, hogy csak menjünk fel a dombra, mindjárt világos lesz minden előttünk. A tompa lövések csak hangzottak tovább, és az utcában álló emberkígyó egypercenként két lépést ment előre. Menet közben megfigyeltem, hogy minden két lépésre 4–5 most már kivehetően pisztolylövés esett. Amikor a dombra felértünk, láttuk, hogy a domb túlsó oldalán egy mély szakadék húzódik, annak szélére állították a zsidókat az SS-ek és négy SS-legény pisztollyal tarkólövéssel lövi be a szakadékba a szerencsétlen asszonyokat, gyerekeket és néhány öreg férfit. Az első pillanatban egy kiáltásra lettem figyelmes: »Höher dem Kind«. [Magasabbra a gyermeket.] Egy asszonynak szólt, aki karjában tartotta kisgyermekét. Az első lövés a gyermeknek, a második az asszonynak szólt, és ezt követte még három másik asszony. A látvány annyira borzasztó és embertelen volt, hogy menekültünk a színhelyről. Misa összehányta magát, én is rosszul éreztem magam. Az SS-tiszt, amikor elsiettünk mellette, gúnyosan odaszólt »Gyors elintézés és felette szép látvány volt, ugye«, és felnevetett.⁴

Ugyanerről a témáról a frontra frissen kiérkezett Bozóky Géza százados így tudósított: „Jenő bevezetett a kinti élet legapróbb részleteibe. Közben elmesélte az ukrainai zsidók kiirtásának történetét, aminek csaknem szentanyja volt. Megdöbben hallgattam, alig akartam elhinni. A németek – persze SS-ek – összegyűjtötték egy-egy nagyobb helységbe a környék valamennyi zsidó lakosát. Kisgyerekektől öregekig. Megástak (vagy velük ásattak meg?) egy hosszú, mély árkot. Azután a meztelenre vetkőztetett embereket egyenként tarkón lőtték, hogy egyenesen bebukjanak az árokba. Felsőbb parancs volt, hogy magyar katonáknak nézőként sem szabad jelen lenni ezeken a kivégzéseken. De hát voltak kíváncsiak. Voltak, akik fényképeztek is. A tiltásnak pedig épp az volt a célja, nehogy bárki (külföld) azzal gyanúsíthasson minket, hogy abban magyarok is részt vettek. Nagyon részletesen mesélte el Jenő az ott történeteket. A zsidók viselkedését. Voltak, akik a magyarokhoz menekültek stb. [...] A következő hónapok alatt minden nagyobb helység, város határában láttam a hosszú töltéseket. Kijev alatt például nem tudom, hány sorban 100 méternél hosszabbat is.”⁵ Néha az effajta ügyekből bírósági eljárás is indult, igaz, nem abban az értelemben, mint ahogyan azt ma gondolnánk. A nyugati megszálló csoportnál Szilágyi Jenő hadnagyot a Vezérkari Főnökség 2., kémelhárító és hírszerző osztálya vizsgálata alapján megfenyítették, mert tiltás ellenére fényképeket készített zsidókivégzésről, amelyeket Miskolcon előhívatott.⁶

A kivégzések fényképezésének betiltását mind a német, mind a magyar parancsnokságok több esetben is elrendelték.⁷ A német vezetés különösen árgus szemekkel figyelte a magyarok érdeklődését. A német külügyi hivatal egyik 1943. november 23-i feljegyzése szerint: „...a magyar tiszték körében állandóan találkozhatunk azzal, hogy a zsidókérdés, ill. annak galíciai megoldása [sic!] iránt nagyon érdeklődnek. Ennek során megállapíthattuk, hogy magyar tiszték fényképeket készítettek a Stanislau környékén található zsidó tömegsírokról.

4 Vécsey Béla visszaemlékezése, 33. p. HL TGY 2658. Misa Vécsey sógora volt.

5 Bozóky Géza visszaemlékezése, 4. p. HL TGY 3419. Bozóky százados a 40/9. század parancsnoka volt (állomáshelye 1942. decemberig Popelnja Bjelaja Cerkov mellett), majd Zdobunovban, Rovno mellett a 40/III. zászlóalj parancsnoka volt.

6 Uo. 43. p.

7 Kádár (1978) is említi egy esetet, amikor a levélcenzúra hatalmas, gyerekekkel és nőekkel teli tömegsíról talált fényképet az egyik megszálló csapatától küldött borítékban.

Mindezek a dolgok nem gátolhatók meg, mivel a magyar tisztek Galícia legkisebb sarkaiban is akadálytalanul mozoghatnak.”⁸ Más jelentések is kiemelik a tömegsírok, gettók, lágerek rendkívüli népszerűségét a fotózni vágyó magyarok (és németek) körében. 1943 februárjára a német vezérkar főszállásmesteri osztálya külön parancsban intette az alárendelt parancsnokságokat a „gyakran szenzációként végrehajtott” nyilvános akasztás beszüntetésére.⁹

Utólag talán nem érthető, de a tömeggyilkosságok erkölcsi oldalával az emberek jelentős része egyáltalán nem törődött. A háborús helyzetben a katonák zöme elsősorban a saját biztonságával foglalkozott, az erkölcsi kérdések számukra elvesztették relevanciájukat. Voltak, akik a zsidók meggyilkolásában a „zsidó bolsevizmusra” adott elkerülhetetlen választ látták. Salamon Alajos zászlós, a 24. önálló huszárszázad szakaszparancsnoka a következőket jegyezte fel naplójába: „...az a 18 000 zsidó, mely Rovno lakosságát tette, a föld alatt fekszik.”¹⁰ Nem is mélyen, csak éppen hogy a fagyos földréteg befedi őket. Ezt a nagy »tisztozatást« a Gestapo 6 embere végezte pár nap alatt. Ezek különleges személyiségek, katona nem végzi az ilyen irányú »tisztozgatási« munkát. A nagy Moloch talán Bergycsevben dolgozott a legjobban, ahol 40 000 zsidó szűnt meg a Szovjetunió polgára lenni.¹¹ Ezek itt köztudomású dolgok és a felsorolást nem akarom folytatni. – A másik oldalon [...] másfél millió fiatal lengyel, férj, asszony, gyermek lett a GPU által elhurcolva.¹² [...] GPU–Gestapo, szemet szemért, fogat fogért.”¹³ Salamon már 1941. október 21-én feljegyezte naplójában, hogy a német városparancsnokságról igényelt zsidókkal tisztíttatja ki saját egysége szálláskörletét: „jönnek reggel 7-kor a halálra ítélt zsidók dolgozni”.¹⁴

Ezek a bejegyzések több okból is elgondolkodtatók. Egyrészt azért, mert bizonyítják, hogy még a legalacsonyabb rendfokozatú tiszt is mindent megtudhatott a gyilkosságokról, nyilván azért, mert a részletek a helyi lakosság állandó társalgási témáját is képezték. Másrészt mert megdöbbentő a bejegyzés cinizmusa és szenttelensége: Salamon naplójában a lengyel lakosság Szibériába és a Jeges-tenger térségébe történt deportálásáról is írt, és ezzel a zsidók és a lengyelek megsemmisítése között valamilyen ok-okozati viszonyt feltételezett. Számára tehát a zsidó bolsevizmus mítosza tette jogossá a gyilkosságokat. A gondolatmenet félelmetes, különösen azért, mert részre bontva nem minden ponton alaptalan. A bolsevik rendszer már 1941 előtt is milliók haláláért volt felelős, és reprezentánsait – különösen az 1939–41 között elfoglalt területeken – a helyi lakosság gyakran a zsidósággal azonosította. Bár tagadhatatlan, hogy eleinte sok lengyelországi és baltikumai zsidó üdvözölte a szovjetek bevonulását – hiszen ettől remélték korábbi elnyomatásuk megszüntetését –, és sokan szolgálatot is vállaltak a szovjet közigazgatásban vagy a biztonsági szerveknél, a zsidóság mint vallási csoport kezdetől fogva az üldözöttek közé számított.

8 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA-AM) R 101884, Erich Kloetzel külügyminisztériumi hivatalvezető feljegyzése 1943. november 23-án.

9 A főszállásmester utasítása 1943. február 6. Budesarchiv-Militärarchiv (BA-MA) RH 21-2/535 OKH.

10 A rovnoi zsidóság meggyilkolása 1941 novemberében és 1942 júniusában történt, de a végrehajtók nem a Gestapo, hanem a rendőrszázaljak és a biztonsági rendőrség tagjai voltak. Pohl (2000) 154. p.

11 Bergycsevben kb. 20 ezer zsidó maradt, meggyilkolásuk több hullámban történt. 1941. szeptember 4-én 4144, szeptember 14–15. között 12 ezer, 1942 nyaráig további 2–3000 személyt semmisítettek meg a *felsőbb SS- és rendőri vezetők* (Höhere SS- und Polizeiführer, HSSPF) egységei.

12 Valójában a kelet-lengyelországi területekről 381 ezer személyt deportáltak a Szovjetunióba. Musial (2000) 33. p.

13 Salamon Alajos: *Katonai napló*, HL TGY 3213. Salamon Alajos a naplót kézzel vezette, a bejegyzés 1942. november 1-jén kelt. A szerző 1945-ben hősi halált halt.

14 Uo. 19. p.

BÁMÉSZKODÓK

A partizánvadászatban és a zsidók meggyilkolásában sajátos munkamegosztás alakult ki a különféle szervek és parancsnokságok között. A fegyvertelen személyek kivégzését a német hivatalnokok rendőri intézkedésnek tekintették, ezért ezzel három szervezetet, a titkos tábori rendőrséget, a tábori csendőrséget és az SD-t bízták meg (mindhárom egységet helyi kollaboránsokkal is megerősítették). Wehrmacht-katonák és szövetségeseik kivégzésekben közvetlen végrehajtóként (elvileg) nem vehettek részt. E mögött a munkamegosztás mögött az a megfontolás állt, hogy az effajta kivégzések a hadsereg legfélétebb kincsére, a fegyelemre rossz hatással vannak. A katonákat nem ilyen feladatokra képezték ki, és megtörténhetett az is, hogy egyesek esetleg kétségbe vonják majd az akciók helyességét. A tömegkivégzés okozta lelki megterheléstől is meg kellett óvni a sorkatonákat. Ezért adtak ki újra és újra parancsokat arról, hogy katonáknak parancs nélkül kivégzéseken részt venni vagy azokat fényképezni szigorúan tilos.

A Wehrmacht és a Magyar Királyi Honvédség vezetése azonban tudott a tömegkivégzésekről, hiszen a végrehajtást koordinálni is kellett. A katonai közigazgatás kezdettől fogva részt vett a zsidóüldözés megszervezésében, elsősorban azzal, hogy bevezette a zsidók számára a megkülönböztető jelzést, megszervezte a gettókat, valamint a kényszermunkát. Ebben a magyar megszálló hatóságok is részt vettek, Stanisluban például már 1941. július 28-án elrendelték, hogy minden 12 évnél idősebb zsidónak sárga karszalagot kell hordania, ellenkező esetben az érintettre munkatábor várt.¹⁵ A helyi parancsnokságok minden esetben meghívták az SD képviselőit, és közösen állapodtak meg a lebonyolítás mikéntjében.

A „munkamegosztás” a holokauszt végrehajtásának is kísérő eleme volt. Ebből is adódott, hogy semmit sem lehetett teljesen titokban tartani: a megszállt területen valamennyi német és magyar parancsnokság tudhatta, hogy az Einsatzgruppék és a rendőri alakulatok elkészítők bűncselekményeket követnek el. Ez sokakban aggodalmat keltett, de a frontparancsnokokat a tehetetlenkedés, az elfogultság, a bolsevizmussal és a zsidókkal kapcsolatos ellenszenv jellemezte, és bár elítélték a tömeggyilkosságokat, mégsem tettek ellenük semmit. Jellemző, hogy amikor az Észak hadseregcsoport mögöttes területeinek parancsnoka, Franz von Roques tábornok panaszt tett Ritter von Leeb vezértábornagnál a kaunasi zsidóság lemészárlása miatt, a bajor császári tradíciókon felnőtt Leeb csak ennyit jegyzett be naplójába: „Ezekre az intézkedésekre nem vagyunk befolyással. Csak az a lehetőség marad, hogy távol tartjuk magunkat. Roques valószínűleg találon jegyezte meg, hogy ily módon bizonyára nem oldható meg a zsidókérdés: a legbiztosabban a zsidó férfiak sterilizálása vezetne célhoz.”¹⁶ Az, hogy egy német tábornagy ennyivel el tudta intézni a kérdést, a hagyományos morális értékek széteséséről árulkodik. Leeb érzéketlenségét nem menti, csak magyarázza a korszellem: ekkor a sterilizálás igen népszerű gondolatnak számított. Az USA-ban több államban léteztek sterilizációs törvények, amelyekkel nemcsak az örökletes betegségek hordozóit, hanem a deviáns életvitelűnek tekintett személyeket is sújtották. 1941-ben Newark államban Theodore N. Kaufman *Germany must perish* címmel kiadott egy könyvet, amelyben háború végén a németek kollektív sterilizálását követelte. A náci propaganda örömmel vetette rá magát Kaufman munkájára annak igazolásául, hogy a „világzsidóság” a német nép („faj”) életére tör. Kaufmannal szemben azonban Ritter von Leeb nem volt fanatikus, sőt hívő katolikusként tekintette magát, és katonai profizmusa megkérdőjelezhetetlen. Néhány hónappal később leváltását kérte, mert

15 Pohl (1996) 50. p. A magyar katonai parancsnokság utasítása megjelent az *Ukrainskije Slovo* c. helyi lap augusztus 10-i számában is.

16 Meyer (1976) 288. p.

Hitler nem engedélyezte a Demjanszk térségében bekerített német csapatok visszavonását. „Felelősnek érzem magam mindegyik fiatal emberért, lelkiismeretemmel szemben és hazámmal szemben. És az édesanyák százazeivel szemben” – mondta később a nürnbergi per során.¹⁷ Sajátos módon nem merült fel benne, hogy felelősséget érezhetne a rábizott hadműveleti területen meggyilkolt zsidók, Leningrád kiéheztetésre ítélt több millió lakosa vagy az 1941 novembere és 1942 januárja között irányítása alatt álló területen naponta alultápláltság miatt elpusztuló közel ezer hadifogoly miatt.

A német és magyar hadsereg megszálló tevékenységéről számos fotódokumentum maradt az utókorra. Sokan készítettek fényképeket – ellentétben a szovjet hadsereggel, ahol a katonáknak, de még a tiszteknek sem lehetett fényképezőgépük, és különösen tilos volt bármilyen hadi esemény megörökítése. Katynról vagy német és magyar hadifoglyok lemészárlásáról és a civil lakosság sanyargatásáról ezért nem kerülnek elő szovjet felvételek.

A fényképezés legkedveltebb témái voltak a győzelmi trófeák, az ellenfél megsemmisített eszközeinek, a háború borzalmainak megörökítése. A pusztulás ábrázolásának vágya talán azokban az emberekben volt a legnagyobb, akik maguk is mindennap életüket tették kockára – függetlenül attól, hogy önként katonáskodtak-e vagy sem.

Magyarországon 1945 után számos feljelentés érkezett azoktól, akik korábban ilyen képeket kaptak ajándékba, vagy ismerték a felvételeket osztogató személyt. Idézet egy 1946-ban készült feljelentésből:

„Jelentem, hogy Kocsis Lajos ellen háborús bűntett gyanúja miatt a nyomozást lefolytattam. Feljelentő özv. Máté Jánosné 16 drb. fényképfelvételt csatolt, melyek bizonyítják az ukrajnai hadműveleti területen elkövetett törvénytelen kivégzéseket [...]

V. VI. VII-es számú képek [...] Gajsinban készültek, egy pár héttel később, amikor a zsidókat kihajtották, asszonyokat, gyermekeket és férfiakat.

VIII. IX-es számú képek ugyanazon alkalomkor készültek az áldozatok levetkőztetését ábrázolva.

X. és XI-es számú képek a levetkőztetett áldozatok csoportonkénti irányítása a tömegsír felé (8–10-es csoportokban élve sírba terelik, hasra fektetik, majd agyonlövik őket).

XII. számú kép a tömegsírt ábrázolja, a részben halott és részben halálosan megsebesített áldozatokkal, kik közül sokan még órák múlva is életben voltak (nagyítolencsén jól látható).¹⁸

A fennmaradt parancsokból kiderül, hogy sok katona látványosságnak tekintette a tömeges kivégzéseket. Egyes esetekben több száz bámészködő, fényképező előtt történtek az agyonlövés és akasztások, és a végrehajtásban gyakran a nézők közül is segített néhány önkéntes. Súlyosbította a helyzetet, hogy különösen Nyugat-Ukrajnában és a Baltikumban az NKVD-tömeggyilkosságok után a helyi lakosság is aktívan részt vett a további tömegmészárlásban. Mindez összefügg a „zsidó bolsevizmus” Kelet-Európában elterjedt mítoszával. A zsidóságot a nem zsidó lakosság gyakran a bolsevizmussal azonosította, mivel a kommunista átalakulás hívei között felülreprezentáltak voltak a zsidók. Azzal, hogy a zsidóság a bolsevizmus áldozatai között is magasan felülreprezentált volt (a kisiparos és a vallásos zsidók mind ideológiai ellenségnek számítottak), az antiszemita hagyományokon felnevelkedett helyiek nem sokat törődtek.¹⁹

17 Friedrich (1993) 399. p.

18 Kocsis Lajos ügye. Jelentés 1946. június 5. BM Központi Irattár; Magyar Köztársaság Belügyminisztériumának Irattára, Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányának Politikai Rendészeti Osztálya. Rendezés alatt. Köszönöm Kajári Erzsébetnek, hogy az iratra felhívta a figyelmemet.

19 A kérdésre lásd Biberstein (2002).

Zsitomirban többezres ünneplő tömeg szeme láttára, a piactéren akasztottak fel két kommunista funkcionáriust. Az akasztófa mellett kiírták, hogy „Wolf Kiepert cseka-zsidó, 1350 népi német és ukrán meggyilkolója” és „Moische Kogan, a cseka-zsidó segítője”. Az SD négyszáz zsidó férfit is összegyűjtött, akiknek végig kellett nézniük a kivégzést. Közben a résztvevők azt ordították, hogy „lassabban”, hogy jobb fényképfelvételeket készítsenek. A tömeg közben ütlegethette az összegyűjtött zsidókat, akiket az SS még aznap kivégezett. Ezek a jelenségek egyre inkább aggasztották a felsőbb parancsnokságokat. Egyrészt tartottak katonáik erkölcsének és fegyelmének lazulásától, másrészt felismerték, hogy az öldöklés propagálása a hátországra is mérhetetlenül káros hatással van.

Bár a munkamegosztásból adódott, hogy a sorozott katonáknak elvileg nem kellett részt venniük a zsidók meggyilkolásában, Ukrajnában magyar megszálló alakulatok mégis többször működtek együtt a németekkel. Ennek mértéke nem állapítható meg minden alakulatnál, de elszórt utalások, mint például a déli mögöttes területek parancsnokságának hadinaplójában 1941. december 22-én kelt bejegyzés, bizonyítják magyar csapatok eseti részvételét.²⁰

MUNKATÁRSÁK

A munkamegosztásos tömeggyilkosság egyik szélsőséges példája a 49/II. zászlóalj esete: 1942 márciusa és májusa között ez az egység az Ukrjnai Főkommisszáriátus területén, Vinnyicától 80 kilométerre, a kb. 25 ezer lakosú Gajsin városában látott el megszálló feladatokat. Két hónap leforgása alatt a zászlóalj a német városparancsnoksággal és a helyszínre érkező SD-egységgel, valamint az ukrán kollaboránsokkal együtt hat alkalommal összesen 3100–4100 zsidó meggyilkolásában segédkezett. Először 1942. április elején Teplih falu mellett száz magyar és mintegy tucatnyi német katona részvételével kb. 1000 főt, majd meg nem állapítható helyen 500 főt, Miropol mellett 300–800 főt, egy Gajsin melletti községben 300 főt, végül április utolsó vagy május első napjaiban Monasztircsi községben a szinte teljes zászlóalj közreműködésével 1000–1500 főt gyilkoltak meg. A magyar katonák minden esetben „csak” karhatalmi feladatot láttak el: a kivégzést a legfeljebb 30, de néha csak 8 fős német Einsatzgruppe végezte, az áldozatok közvetlen megfélemlítését és ütlegetését pedig az ukrán segédrendőrök, akik általában 50–150 fővel vonultak ki a helyszínre. A magyar alakulatok hajnalban indultak, és akció előtt majdnem mindig rumot vagy „erősen rumos feketekávé”²¹ kaptak. Ebből a katonák sejtették, mi lesz a feladatuk. Előljáráik azonban nem is csináltak ebből titkot: „Gajzágó”²² százados [...] a zászlóalj arcvonala elé lépett, és bennünket maga köré gyűjtve bejelentette, hogy zsidókivégzésre megyünk”.²³ Reggel körülkerítették a gettót, az ukrán önkéntesekkel együtt a lakókat a tömegsírokhoz terelték. A zsidók közül a szakmunkásokat megkímélték, a zászlóaljparancsnok a német városparancsnokkal együtt részt vett a szelektálásban. A fennmaradt iratok nem adnak támpontot arra nézve, hogy a zászlóalj magyar feletteseitől parancsot kapott volna arra, hogy a németek ilyen jellegű kéréseire segédkezni kell. Abból, hogy 1942 nyarán „megtörtént esetből kifolyóan” megtiltották magyarok részvételét kivégzésekben, illetve abból, hogy a Wehrmacht egységeinek is számos effajta

20 Lásd például Pohl (2000) 151. p.

21 Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Lehoczky Lajos, Szokolai Ferenc vallomása, 64., 76. p. Budapest Főváros Levéltára (BFL) B 7555/1950,

22 Gajzágó Tibor (1909–?) hivatásos százados, Ludovika Akadémiát végzett és 1945 után emigrált, egyes tanúk szerint viszont 1944-ben a fronton elesett.

23 Kocsis Lajos vallomása, uo. 162. p.

tiltó parancsot adtak ki, arra kell következtetnünk, hogy a kivégzéseken történő részvétel valószínűleg nem a felsőbb parancsnokság intenciójára történt. A zászlóaljparancsnok, Pápa Nándor minden jel szerint saját hatáskörben döntött arról, hogy egységével segít a német városparancsnoknak. Az akcióról egy tiszt fényképeket készített és ezeket pénzért árulta, sőt a felsőbb parancsnokságnak is küldött egy sorozatot.²⁴

A fennmaradt vallomások megrázó képet nyújtanak arról, hogyan hártották el a végrehajtók a „technikai” akadályokat. A gettók kiürítése feltűzött szuronnal és élesre töltött fegyverrel történt, a magyarok a külső kordont adták. „A házából kihajtott emberek sírtak, jajgattak, amikor a németek és ukránok kegyetlenül ütlegették őket, mindenki meg volt rakva csomagokkal” – emlékezett vissza vallomásában Gecsei István honvéd.²⁵ „Még elég sötét volt, így nem láttam, ez hogyan zajlott le, csak a jajgatásokat hallottam, amiből következtetni lehetett, hogy mi megy ott végbe” – mondta ugyanerről Szokolai Ferenc honvéd.²⁶

A lakosságna az mondták, hogy Németországba viszik őket dolgozni. Bár már az is gyanús lehetett, hogy még a gettóban egy asztal előtt megtörtént a szakmunkások kiválogatása (igazolványt kaptak, de néhány hónappal később ők is áldozatául estek a következő kivégzési hullámnak), a zsidók nagy része eleinte sok holmit vitt magával. Néhány kilométeres gyalogmenet után egyre többen kezdték eldobálni a nehéz csomagokat, amelyeket a kísérő ukrán önkéntesek azonnal birtokba is vettek. A magyar katonákat tisztjeik előzetesen figyelmeztették, hogy aki bármit magához vesz, azt kikötéssel büntetik – ez is arra utal, hogy a tiszteknek az akció előtt tudomással kellett bírniuk a kirendelés pontos céljáról.

Az egyik ilyen tömegkivégzés 1942. március végén vagy április elején, Teplih községben történt. Szelják Pál vallomása szerint az összetertelt lakosságból nem mindenki volt zsidó, voltak, akik keresztényekkel kötöttek házasságot. A zászlóalj Békéscsaba környékéről rekrutálódott, és a szlovákok aránya az egységben meghaladta az 50%-ot. Ők, mint ahogy Szelják is, többé-kevésbé meg tudták értetni magukat a helyi lakossággal, különösen mivel 1941 óta már ukrán területen katonáskodtak. Szelják felszólította a keresztényeket, hogy álljanak ki a sorból, de azok általában azt válaszolták, hogy „ha elpusztul a családjuk, vele pusztulnak ők is”. A gettó kiürítése után általában egy kisebb, egy-két raj erejű „karhatalmi egység” visszamaradt a gettó átkutatására és a bujkálók összeszedésére.²⁷

Nehéz feladat volt több száz embert egy nap meggyilkolni, mivel a helyszínen egyszerre nem tartózkodhattak túl sokan, ugyanis az áldozatok esetleges tömeges ellenállása veszélyt jelenthetett volna. Ezért a gyülekező nem közvetlenül a kiásott gödrök előtt történt. Ennek ellenére feltételezhetjük, hogy a lövéseket már távolabbról hallani lehetett. A magyar katonák itt is a külső kordont képezték, és arra volt parancsuk, hogy aki szökni próbál, azt lőjék le, aki pedig egy méterre megközelíti a kordont, azt le kell szúrni. A kordont nem nagy távolságra vonták meg az áldozatoktól, a katonákat a halálraítélt zsidóktól csak néhány méter választotta el, ami azt jelentette, hogy közelről láthatták az áldozatok arcát is.

A gyilkolási folyamat része volt az áldozatok teljes kifosztása. Ezért a tömegsírba lövés előtt mindenkit meztelenre vetkőztettek. Egyszerre nem volt „célszerű” több száz vagy ezer embert levetkőzésre kényszeríteni, ezért a nagyobb csoportból egy kisebbet különítettek el

24 A zászlóalj tevékenységét 1946–50 között a politikai rendőrség, majd az ÁVH beható vizsgálat tárgyává tette. A fényképek alapján indult per során több tucat tanút hallgattak meg, és Pápa Nándort halálra ítélték, majd kivégezték.

Az iratokat lásd Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) V-107426 és V-33682, BFL B 7555/1950.

25 Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Gecsei István vallomása, BFL B 7555/1950, 79. p.

26 Szokolai Ferenc vallomása 1949. december 30. Uo. 76. p.

27 Uo.

(8-10 vagy akár 50 fősét, a legyilkolandók összlétszámától függően), akiket kissé félretereltek, és ekkor adták ki a vetkőzési parancsot. Az áldozatok, akik között idősek és gyerekek, férfiak és nők egyaránt voltak, általában vonakodtak levetkőzni. Szelják vallomása szerint „nem értették, vagy nem akartak, és nem vetkeztek. Erre a német katona odament, s egy nőről letépte a ruhát. Így aztán hozzáfogtak a vetkezéshez.”²⁸ A tanúvallomások szerint a meztelenre vetkőztetett tömegben „ezen idő alatt leírhatatlan jelenetek játszódtak le, sokan őrlöngtek két-ségbeesésükben”.²⁹ A visszaemlékezők szerint a teplihai kivégzésnél az egyik áldozat leköpte Gajzágó Tibor századost.

A gyilkolás menetét a kivégzőgödör mérete és a rendelkezésre álló lövészek száma határozta meg. A kivégzők rendszerint németek voltak, egyszerre ketten vagy legfeljebb tízen tartózkodtak a kivégzőgödör szélén, amelyet általában már egy-két nappal korábban másokkal megásattak. Ugyanekkora létszámú volt a táradogató különítmény is, félóránként vagy óránként pedig váltották a személyzetet.

Csathó Sándor honvéd közlő nézte végig az eseményeket: „Majd hármásával be kellett menniük a gödörbe, itt hasra fektették őket, és az egyik német géppisztollyal lőtte tarkón az embereket. Ez olyan látvány volt, hogy én rosszul lettem, de Szaniszló hadnagy vissza-parancsolt.

Azokat az embereket, akik önszántukból nem akartak bemenni a gödörbe, a németek bevonszolták, vagy egyszerűen bedobták. Az utoljára sorra került áldozatok között volt egy kb. 12 éves gyermek. Ez nem akart bemenni a gödörbe, mire a németek felkapták és bedobták. Ugyanakkor géppisztollyal lőtték rá, de még mindig élt, és összetett kézzel könyörgött, valósággal szitává lőtték, mire meghalt.”³⁰

„Megtörtént, hogy családok voltak együtt, s a 4-es csoportba nem egyszerre estek bele. Egyik nem akarta elhagyni a másikat. Az anya a gyereke után vagy a gyerek az anyja után ordított. Ezeket aztán puskatussal választották el egymástól a németek és az ukránok. Ugyanilyen jelenetek voltak a nőknél is, akik nem akartak meztelenre levetkezni. [...] Sokan megtették azt, hogy amikor levetkeztek, bedobták értékeiket a gödörbe.”³¹

„A későbbi csoportok már a hullákra feküdtek rá, a vérengzés látványa szinte elviselhetetlen volt, a lelőtt emberek vére valósággal magasra lövellt. Én ettől a látványtól rosszul lettem, és lezuhantam a földre, a mellettem álló Széchy szakaszvezető felemelt és rumot töltött belém. Az árokban a gyilkolást végző németek gumikesztyűt és gumiruhát viseltek.”³² „A német katonán, aki a kivégzést vezegte, magas, combig érő gumicsizma volt, és az egyik zsebéből kilógott a pálinkásüveg.”³³

Magyar részről dr. Hunyadi Sándor zászlóaljorvos gondoskodott arról, hogy a kivégzések látványától rosszul lett katonákat elsősegélyben részesítse. Ezért orvosi felszereléssel vonult ki a helyszínre. Hunyadi feladata volt az is, hogy a kérdéses esetekben (ritkán fordult elő) megvizsgálja azt, akiről nem tudták eldönteni, zsidó-e. Effajta vizsgálatokra azonban csak ritkán került sor, és egy vallomás szerint egy alkalommal Hunyadi „felmentő” véleménye ellenére is kivégezték az áldozatot.

28 Szelják Pál vallomása 1949. december 29. Uo. 73. p. Szelják ugyanezt a vallomást korábban szinte szó szerint ezzel megegyezően mondta el. Lásd uo. 54. p.

29 Szabó György vallomása 1949. december 10. Uo. 67. p.

30 Csató Sándor vallomása 1949. december 13. Uo. 100. p.

31 Szokolai Ferenc vallomása 1949. december 30. Uo. 77. p.

32 Lehoczky János vallomása 1949. december 12., Uo. 65. p.

33 Debreceni István vallomása 1949. december 19. Uo. 87. p.

A kivégzéseknél rendszeresen előfordultak „tévedések” is. Az egyik esetben „a kivégzés színhelyén megjelent egy ukrán asszony, azt állítva, hogy az ő gyereke játék közben keveredett a gettó lakói közé. Az asszonyt azonban elkergették...”³⁴ Monasztircsiben egy asszony könyörögve magyarázta a magyar tiszteknek, hogy ő csak átutazóban van ott, és nem lakik a községben. A hallgatóság egyik tagja erre javasolta, hogy igazoltatni kéne a nőt, de egy német tiszt széjjeloslatta a nézősereget.³⁵

A zászlóalj túlélői a kivégzések kapcsán indult perben két szökési kísérletről számoltak be, az egyik sikeres volt, négyen megmenekültek.³⁶

Feltételezhető, hogy nem az effajta viselkedés volt az általános, annál is inkább, mert hasonló esetekben a Wehrmacht tisztjei is gyakran megtagadták a tömeggyilkosságokban való részvételt. Szombathelyi Ferenc még mint a Kárpát-csoport parancsnoka Kolomeában megakadályozta 200 zsidó kivégzését.³⁷ A megszálló erők parancsnoksága több alkalommal szigorú utasításokat adott ki arról, hogy a polgári lakosság érdekeire feltétlenül tekintettel kell lenni.³⁸ A zsidóság megsemmisítésében a német megszálló hatóságok és az ukrainai birodalmi komisszár között is érdekellentét alakult ki. Előbbieknek az állt érdekükben, hogy legalább a zsidó kisiparosokat megkíméeljék, ezzel szemben Erich Koch ragaszkodott minél több zsidó megsemmisítéséhez, mivel az Ukrajnára kiszabott élelmiszer-beszolgáltatási kötelezettségeket csak így vélte teljesíthetőnek.³⁹

A magyarok által megszállt területen működő FK 197. (Feldkommandantur; tábori parancsnokság) 1942. április 20-i jelentése támpontot nyújt annak megállapításához, hogy milyen motívumok alapján kapcsolódott be egy német parancsnokság a holokauszt folyamatába. „A parancsnokság területén még 1210 zsidó található. Különösen sok zsidó képviselteti magát Prilukiban. Mivel a zsidók ellátás szempontjából terhet jelentenek és a zsidónegyed egészségügyi viszonyai rosszak, kérjük, hogy minél hamarabb kezeljék a zsidókérdést. Feltűnő, hogy épp Priluki térségében nagyobb a partizántevékenység, mint másutt, úgyhogy zárasképp nem alaptalan az a feltételezés, hogy a zsidóság összefügg a partizántevékenységgel.”⁴⁰ Mivel a teljes FK 197. területén ekkor 1500 német és 10 ezer magyar katona állomásozott (előbbiek zömmel nem mobil egységek formájában), feltételezhető, hogy ilyen esetekben a zsidók összegyűjtésének és vesztőhelyre kísérésének feladatát a magyar katonaság és ukrán önkéntesek látták el. Erre Prilukiban 1942. június 15. előtt már sor került.⁴¹ Az FK 607. jelentése a szenvtelen bürokratikus hang példája: „A pirjatyini gettóban tegnapig 1530 zsidó [volt], közben az SD-kommandó a kérdést megoldotta. Jelenleg még néhányan vannak P-ben a gettóban elrejtözve. [...] A polgármestereket német és magyar csapatok beiktatták.”⁴²

A helyi parancsnokságok a „zsidóakciók” után megmaradt értéktárgyakat és ruházatot igyekeztek a lakosság ellátására felhasználni. Ez a lehetőség annál is inkább célszerűnek

34 Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Busztin Gábor áv. fhgy. jelentése az összesített tanúvallomásokról 1950. január 12. TH V-10742642, p.

35 Magi András vallomása; BFL B 7555/1950, tárgyalási jegyzőkönyv, 260. p.

36 Uo. 258. p.

37 Gosztonyi (1980) 28. p.

38 Sajátos módon ezt az ÁVH által a 49/II. zászlóalj ellen lefolytatott vizsgálat is elismerte. Sajnos az eredeti parancsok nem maradtak fenn.

39 Gerlach (1998) 240. p.

40 BA-MA WF 03/7458/9, 116. p.

41 Pohl (2000) 149. p.

42 BA-MA WF 03/7458/9, 643. p.

tűnhetett, mert a megszállók által nyomtatott pénzért általában semmilyen árut nem lehetett kapni, az egyedüli kínálatot tehát a meggyilkoltak javai jelenthették. Az FK 194. például a beszolgáltatási normát teljesítő földműveseknek zsidó értéktárgyak vásárlását ajánlotta fel. A zsidóellenes intézkedések nemcsak a nem zsidó lakosság korrumpálása, hanem a már évszázados virulens zsidóellenesség miatt is népszerűek voltak a helyi lakosság nagy része körében. Erre utal a német 213. biztosító hadosztály 1941. augusztus 27-i jelentése, amely kiemeli, hogy „az SD által a zsidók ellen végrehajtott szigorú intézkedések az ukrán lakosságban teljes megértésre találtak és ez a zsidók körében minden ellenállási szándékot megbénított”.⁴³

Figyelemre méltó, hogy még a brjanszki erdő partizáncsoportjai között is megfigyelhető volt a zsidóellenesség, annak ellenére, hogy az ukrán nacionalisták befolyása ezen a területen volt a legcsekélyebb. Egy partizán-kényszersorozást elrendelő levél a következő szöveggel zárult: „Aki nyomós ok nélkül nem jelentkezik az okkupánsok elleni harcra, azt úgy kezeljük, mint egy árulót, mint egy zsidót.”⁴⁴

A gyilkosságok munkamegosztásos jellegét jól mutatja az SD egy „átlagos” jelentése: „A Sipo és az SD különleges parancsnoksága 1942. július 9-én kezdte meg munkáját a konotopi internálótábor ellenőrzésével. [...] Konotopban összesen 808 személyt ellenőriztünk, akik közül 318-at lőttünk agyon. [...]”

Július 20-án a parancsnokság Jampolba távozott, hogy ezt a területet is feldolgozhassa. [...] A Tímár harccsoporthoz beosztott rész, melyet Hüsch SS-Untersturmführer hadnagy, U. K. vezetett, a Tímár csoport 3 útközetében vett részt. Ezek során 84 banditát lőttek agyon. Ezek után történt meg a Khilcsiszki, Jampol, Szeregyina Buda rajonok biztonságpolitikai átfésülése. Ebben a három rajonban összesen 1758 személyt fogtunk el, melyekből 649-et lőttünk agyon. [...] 423 agyonlőtt esetben olyan személyekről volt szó, akik vagy fegyverrel a kezükben estek fogságba, vagy hírvivökként és raktárosokként tettek szolgálatokat a partizánoknak. A többiek politikai funkcionáriusok voltak, kiket a Sipo útmutatásai alapján kellett elintézni.”⁴⁵

A kis számok senkit se tévesszenek meg: a jelentés csak egy hónapról szól, és a magyarok által megszállt területeken több hasonló alakulat is működött. Ha tekintetbe vesszük, hogy az előbbieken említett német parancsnokság teljes létszáma nem tett ki többet 60-70 főnél (és zömük irodai munkát végzett, vagy sofőr, szakács stb. volt), akkor nyilvánvalóvá válik, hogy munkájukat csak a helyi katonaság bevonásával tudták ellátni. Erről tanúskodik az előbbieken idézett irat is: az Einsatzgruppe működési feltételeit a magyar katonaság teremtette meg, nyilván ők hajtották végre az emberek begyűjtését, őrzését is, a németek elsősorban az akciók megtervezésével, irányításával, az elfogottak kihallgatásával és az adminisztrációval foglalkoztak.

„Egy zsidó csoport élelmiszert szállított a partizánoknak. A 90 fős zsidó bandát kivégeztük” – jelentette a 105. gyalogdandár vezérkari főnöke, Hadváry vezérkari százados 1941. december 22-én.⁴⁶ A jelentés igazi értelmét csak akkor fogjuk fel, ha tudjuk, hogy a 90 fős „zsidó csoport” egy orosz falu teljes zsidó lakossága volt, gyerekekkel és öregekkel együtt. A magyar

43 Uo. 203. p.

44 BA-MA RH 21-2/558, oldalszám nélkül.

45 Az Einsatzgruppe C „a” vagy „b” Einsatzkommandójának 1942. augusztus 15-i jelentése. BA-MA RH 22/31.

Az alakulat összlétszáma mintegy 70 fő lehetett. A német eredetiben az összes jelentés a szemérmesebb passzív szerkezetben íródott, ezeket mind többes szám első személyben fordítottam.

46 BA-MA RH 22/11.

hatóságok nyilván arról kaptak értesítést, hogy a faluból „a zsidók” támogatják a partizánokat. Mivel a korabeli legfelsőbb német utasítások – melyeket a magyar megszálló erők parancsnoksága is ismerhetett – a zsidó lakosságot csak mint álcázott partizánokat említették, ezért logikus konzekvenciaként minden zsidó már pusztá létezésével is halálos bűnt követett el. Csupán az az elgondolkoztató, hogy egyes magyar tiszték miért azonosultak ennyire ezzel a szemlélettel. Hogy ez nem volt szükségszerű, bizonyítja a zsitomiri magyar parancsnokság, amely megakadályozta a helyi rendőrség zsidóellenes pogromját.⁴⁷ Az érintettek zöme nem volt partizán, amit az is bizonyít, hogy a 105. gyalogdandár egyetlen halottat vagy sebesültet sem vesztett az akció során: nyilván azért, mert nem ütközött ellenállásba. Még a magyar és német jelentések is kiemelték, hogy a partizánok fegyverzete és lőszerellátottsága általában kiváló volt, de mindenképpen jobb, mint az őket megfélemezni akaró magyaroké. Ez is a kivégzettek ártatlanságát bizonyítja: ha partizánok lettek volna, akkor tudtak és akartak volna védekezni.

A FELELŐSSÉGRE VONÁS

A kommunista rendszer berendezkedésével és a „felszabadulással” egyidejűleg megkezdődött a háborús bűnösök felelőssége vonása is. Elsőnek két keretlegényt akasztottak fel nyilvánosan az Oktogonon, miközben Budán még harcoltak a védekező német-magyar csapatok.

Az eljárásokat kezdetől fogva súlyos formai hibák és tartalmi ellentmondások terhelték.⁴⁸ A népbíróság sajátos módon általában még a valódi háborús bűnösökkel szemben sem volt képes jogilag korrekt eljárások lefolytatására. A háborús főbűnösök elleni eljárásokban legalább a vádlottak fizikai bántalmazása nem fordult elő, de mások esetében kezdetől napirenden voltak a legszörnyűbb kínzások is.⁴⁹

A háborús bűnösök kérdésének kezelésére és a magyar közállapotok jellemzésére kitűnő példa a Pápa Nándor alezredes ellen lefolytatott eljárás, amelyben az ÁVH és a népbíróságok tevékenységét jellemző összes visszásság megtapasztalható.

Az eljárás különlegessége, hogy szemben a csak vallomásokon alapuló és a vizsgálotisztek manipulációinak nagy teret engedő esetekkel, itt fényképek sorozata bizonyította a bűncselekmények megtörténtét, és csupán az lehetett kérdéses, hogy a tettesek miért vettek bennük részt. Vizsgálataim során igyekeztem más forrásokat is feltárni, és sikerült interjút készítenem a per egyik tanújával. A Gajsinban történt tömegkivégzésekről Darányi Dénes 1980-as években írógéppel írt visszaemlékezése is beszámol, igaz, a 6. oldal, ahol az esemény részletes taglalása lenne olvasható, a Hadtörténelmi Levéltár tanulmánygyűjteményébe leadott példányból hiányzik – talán nem véletlenül. Az 5. oldalon így is olvasható, hogy a gajisini gettó zsidóit kivégezték.⁵⁰

Kocsis Lajost házvezetőnője, Máté Istvánné 1946 februárjában jelenthette fel. A február 27-én felvett jegyzőkönyv szerint Máté azt vallotta, hogy Kocsis „kedvenc szórakozása volt, hogy a katonaságnál a civil lakosság lemészárlásáról készült fényképfelvételeket mutogatta

47 Hilberg (1990) 317. p.

48 A népbíróságok működéséről még nem született átfogó monográfia. Értékes adatokat tartalmaz a népbíráskodás folyamatáról Szakács–Zinner (é. n.); egy-egy koncepció per háttérét világítja meg Varga (1999) és Rév (1999); a Bárdossy-perrel kiemelendő Pritz (2002).

49 Thassy Jenő, aki a rendőrségen századosként, majd őrnagyként szolgált, maga is tanúja volt annak, amikor egy vádlott „kiesett” az Andrásy út 60. harmadik emeletének egyik ablakán. Lásd Thassy (1999) 77. p. Az épület már 1945-ben gyászos hírnévnek örvendett a budapestiek körében.

50 Darányi Dénes visszaemlékezése, HL TGY 3284.

az ismerőseinek”.⁵¹ A Kocsis Lajos-ügy kapcsán 1946 júniusában Pápa Nándor is a hatóság érdeklődési körébe került. Június 15-én egy házkutatáson nála is előkerültek hasonló jellegű fényképek (összesen 66 darabot foglaltak le). Július 6-án elrendelték a letartóztatását, majd július 23-án Mezőkovácsházán foganatosították az intézkedést. Az eljárás lassúsága több szempontból is elgondolkodtató. Pápa minden jel szerint nem gondolta, hogy bármitől is tartania kellene, mert 1945. március 9-én újra jelentkezett a „demokratikus” hadseregbe szolgálattételre, és ettől fogva „orosz tolmácsi minőségben” a mezőkovácsházai 564. számú bevonulási központnál szolgált. A menekülést meg sem kísérelte. Emellett házinyulakát tenyésztett, és 1944-ben másodszer is megnősült.

A helyi rendőrség tisztje, Sulyok István főhadnagy jellemzést is adott Pápáról. Mivel ez rá, illetve a rendőri közegek színvonalára is sajátos fényt vet, betűhíven közöljük: „Politikailag teljesen megbízhatatlan, mert a társasága olyan személyekből tevődik össze, akik mindég munkásnyuzok voltak a multban, szélsőjobb oldali pártoknak voltak tagjai, jelenleg teljesen a demokrácia ellen dolgozik, amit bizonyít az is, hogy a lakása tele volt fassiszta sajtó termékkel és Horthy fényképeivel.”⁵² A későbbi eljárás során ezekre a vádakra vonatkozó bizonyíték nem került elő, sőt a vádirat sem tért ki rájuk.

Az első kihallgatások alkalmával a minden bizonnyal frissen kinevezett kihallgató tisztek nemcsak helyesírási nehézségekkel küzdöttek, hanem azzal sem voltak teljesen tisztában, hogy az ügyet milyen stílusban kell jegyzőkönyvbe venni. A Békés Vármegyei Rendőrkapitányságon Marti István hadnagy kihallgatásakor a következő szöveg került jegyzőkönyvbe (a szöveget itt sem változtattunk):

„Három fénykép lett fölvéve az egyiken meztelen hölgyek a másikon pedig három gödör melybe egy-egy gödörbe 150 ember fért.”⁵³

Pápa 1946 nyarától 1949 nyaráig volt előzetes letartóztatásban. Vallomásaiban tagadta, hogy bármilyen kivégzésben bűnrészes lett volna, azzal érvelt, hogy csak utólag szerzett tudomást róluk, és nem vett egyikén sem részt. Minden jel szerint megkísérelte volt beosztottait arra is rávenni, hogy hamis tanúzással segítsenek rajta, ezért az 1946–47-ben lefolytatott kihallgatások csekély eredménnyel jártak. Eljárást nem lehetett lefolytatni ellene, mivel egységének tagjai vagy nem tettek feltáró vallomást, vagy nem voltak feltalálhatók, többségük szovjet hadifogságban volt. 1948-ban a hazatérő hadifoglyok közül kiszűrték Luczi István zászlóst (pontos szovjetunióbeli tartózkodási helyét a rendőrség 1945 nyara óta ismerte), aki a 49/II. zászlóaljnál szolgált, és mint bevallotta, maga is készített fényképeket a kivégzésekről, sőt a kivégzőgödörbe is bemászott. A felvételeket később széles körben terjesztette. Luczi a hadifogságban antifasiszta iskolát végzett, és az ÁVH-n tett vallomása szerint a hadifogságban több alkalommal is bejelentést tett a kivégzésekről. Ezt kevésbé tartjuk valószínűnek, mivel az effajta tanúvallomások őt is kitették volna annak a veszélynek, hogy az NKVD elítéli – Luczi állítását a bíróság sem vette figyelembe. A sorállományú tanúk közül senki sem vallott Luczira, ezzel szemben többen megemlítették erőszakos és pökhendi természetét, valamint jobboldali beállítottságát.

Luczi 1949. október 13-án az ÁVH épületében részletes feltáró vallomást tett, és tizenkét tanút is megnevezett. Pápa ügyében az eredetileg október 17-re kitűzött tárgyalást elhalasztották, mert ő a vádiratra különböző észrevételeket tett. 1949-ig a zászlóalj egyéb tagjai is hazaérkeztek, és az ÁVH széles körű nyomozást indított annak érdekében, hogy minél több tanút szedjenek össze. Kihallgatásukra október és december folyamán került sor.

51 Máté Istvánné vallomása 1946. február 27. BFL B 7555/1950, 103. p.

52 Sulyok István rendőrnagy főhadnagy jelentése 1946. július 23. Uo. 26. p.

53 Marti István hadnagy kihallgatása, 1946. június 22. Uo. 24. p.

Érdekes megvizsgálni, hogy mivel indokolták a tisztek beosztottjaiknak a katonai hivatással össze nem egyeztethető parancsok végrehajtását:

„A tisztjeink a kivégzésekre magyarázatot nem adtak. A legénység egyik része nagyon megrendült a látottaktól, voltak emberek, akik sírtak. Így például a mellettem álló Szokolai Zoltán honvéd, aki pusztaföldvári lakos. Mások félvállról vették a dolgot, és azt mondogatták, hogy zsidókról van szó, nem kell a kivégzetteket sajnálni.”⁵⁴ A zászlóalj zöme felháborodással fogadta a kivégzéseket, volt, aki napokig nem tudott enni a látottak miatt. Szabó Ignác hadnagy és Antal János zászlós viszont úgy vélekedett, hogy „bár a kivégzettek mint emberek egyénileg sajnálatra méltók lehetnek, azonban végeredményben nem kár értük, hisz zsidók”.⁵⁵ Kocsis vallomása szerint Gajzágó százados „a háború kimenetelére káros elemek likvidálásáról” beszélt, amikor kiadta a parancsot. A tanúk egy része arra hivatkozott: mindent megpróbált annak érdekében, hogy kivonja magát. Egyetlen vallomás sem tartalmazott olyan közléseket, hogy a katonák szívesen és önként jelentkeztek volna a feladatra, a leginkább terhelő ilyen jellegű és bizonyítatlanul maradt vallomások is csak annyit tartalmaztak, hogy Magi András „zsidóölő puskát” mutogatott katonatársainak.

Kocsis Lajos vallomásában kitért arra, hogy a magyar felsőbb parancsnokság nem nézte jó szemmel a magyarok részvételét a kivégzésekben, és valamikor ki is adtak egy parancsot, amely ezt megtiltotta. Erre Pápa is utalt vallomásában, megemlítt egy hadosztályparancsot, amely egy konkrét eset alapján eltiltotta magyarok részvételét a kivégzésekben, sőt a parancs kiadását saját érdemének tulajdonította. A civilek kíméléséről szóló hadosztályparancsot nyilvánosan ki is hirdették a katonák előtt. 1942. május végén Pápát Füžéry József⁵⁶ gyalogos alezredes látogatta meg, aki elítélően nyilatkozott a kivégzésekről.

Pápa az ÁVH-n tett vallomásában kiemelte, hogy egy esetben sem járt el önhatalmúlag. Ha a német városparancsnok, Heinrich őrnagy karhatalmi kirendelést kért tőle, azt ő mindig bevezette a zászlóaljnaplóba, valamint engedélyt kért ezredparancsnokától is. Pápa nem tagadta, hogy ismerte a megszálló erők azon parancsát, amely szerint tilos a lakosság bántalmazása és az atrocitásokban való részvétel, de arra hivatkozott, hogy felsőbb parancsnoksága nem adott utasítást neki arra, hogy ne teljesítse a németek kérését. Pápa arra is hivatkozott, hogy az effajta német igényeket távbeszélőn is jelentette ezredparancsnokának, Pápay Alajos⁵⁷ ezredesnek, és csak az ő jóváhagyása után cselekedett. Sajnos sem a zászlóalj, sem az ezred, sem a hadosztály iratai nem maradtak fenn, így nem állapítható meg az sem, hogy a telefonhívás megtörtént-e. A zászlóaljnál és az ezrednél az írnokoknak minden telefonhívás tartalmát be kellett írniuk a rendszerezített „távmondati könyvbe”.

Sajátos módon az ÁVH (illetve jogelődje, a PRO) már 1946-tól tudta, hogy a tettesek egy része szovjet fogságban van, mégsem tettek semmit sem annak érdekében, hogy a szovjet szervek tudomást szerezzenek a magyarországi vizsgálatról. A hadifogoly-levelezés alapján az érintettek pontos szovjetunióbeli címét is sok esetben ismerték. Busztin Gábor főhadnagy 1950 januárjában írt vizsgálati összesítésében is megemlíti, hogy Pápay ezredes, Pápa közvetlen felettese „jelenleg szovjet fogságban” van, de az fel sem merült, hogy Pápayt kikérjék vagy a jegyzőkönyveket megküldjék a szovjet szerveknek. Pápay ellen a későbbiek során nem is indult eljárás.

54 Lehoczky János vallomása 1949. december 12. Uo. 65. p.

55 Busztin Gábor jelentése, TH V-107426, 10. p.

56 A tanú Füzi vagy Füžér névre emlékezett, a Tisztí név és címtár szerint az alezredek és ezredek között csupán egy hasonló nevű személyt, az említett Füžéry Józsefet (1895–?) találtam.

57 Pápay Alajos (1887–?) 1942-ig a 41. gyalogezred parancsnoka, 1944 nyarán a 18. tartalékhadosztály egyik harcscsoportjának parancsnoka volt.

Az ÁVH kihallgatási módszereivel kapcsolatosan számos jogos fenntartás merülhet fel. A kivégzések tényét és magyar katonák részvételét a fényképsorozatok bizonyítják, de az ezzel összefüggő kérdéseket csak a tanúvallomásokkal lehet tisztázni. Pápa Nándor 1950. május 15-én, kivégzése előtt írt „Észrevételek a budapesti büntetőtörvényszék 1950. április hó 22-én kelt, de csak 1950. május 12-én 16.00-kor közzétett B XLV. 18301/1949 sz. ítélethez” című kézírásos feljegyzésében erről azt írta, hogy „amikor [...] újból az államvédelmi hatóság kezdte meg a vallatásokat, az ott elszenvedett verések és megkínzások következtében kénytelen voltam oly cselekmények elkövetését is magamra vállalni, amelyek egyáltalán nem feleltek meg a valóságnak – csak azért, hogy a további kibírhatatlan szenvedéseket elkerüljem. Az államvédelmi hatóságtól vett fenyegetések következtében, még a f. év januárjában az államügyész előtti kihallgatás alkalmával se volt bátorságom visszavonni az államvédelmi hatóság előtt kényszerűségből tett vallomásumat, mert méltán tartottam attól, hogy újból elnapolják a tárgyalást és harmadszor is az államvédelmi hatóság kezeibe kerülök pótnyomozásra, amit 56 éves korom mellett elviselni már nem lettem volna képes. Inkább hajlandó lettem volna azt is elvállalni akkor, hogy szegény édesanyámat saját kezűleg gyilkoltam meg 31 évvel ezelőtt, jöllehet kb. 100 km-re laktam tőle, mikor kórházban meghalt.”⁵⁸

Pápa vallomása annyiból figyelemre méltó, hogy még az ÁVH-n felvett, kínzással kicsikart vallomásában sem ismerte el, hogy személyesen vezetett volna kivégzéseket, csupán azt vállalta el, hogy két alkalommal szemtanú volt és ennek ellenére is kirendelte katonáit. Nem volt hajlandó elismerni egy 1943. januári tömeggyilkosságot sem (erre a későbbiekben még visszatérünk).

A verések tényét támasztja alá egy jelenleg is élő, az ügyben különösebb szerepet nem játszó szemtanú visszaemlékezése is:

„1949-ben történt, hogy azt mondták, 10 percre menjek be a községházára, 46 hónap múlva értem vissza. Pápa Nándor alezredes ukrainai ténykedéséről kérdeztek [...] a kihallgatás után felvittek Pestre a Markóba. 19 nap voltam ott, minden második este úgy megvertek az ÁVO-sok – mert ekkor már ők vették át az ügyet –, hogy elvesztettem az eszméletemet. Azt akarták, hogy valljak Pápa alezredesre, hogy gyilkolta a lakosságot, hogy én mint keretlegény ezt láttam. A két verőlegény nevét sohasem felejttem el: Óvári István meg Busztin Gábor, ezek nem emberek, hanem állatok voltak. 19 nap után Kistarcsára kerültem. Én nem tudtam a Pápára rosszat mondani, az biztos, hogy ő nagyon jól érezte magát, hintóval hordozták, a tanítónő szeretője volt, jól megvolt, nem csodálom, hogy még egy évet kint maradt. Énbőlőlem meg azért nem lehetett semmit sem kiverni, mert nem is tudtam semmit. Érdekes módon a Szeljákat, a lovászt a vallomások után hazaengedték, nyilván olyat tudott mondani Pápa Nándorról, ami tetszett. Úgy gondolom, hogy az én esetemben, a község javaslatára felrőtták nekem azt is, hogy nem voltam TSZ-tag. Engem ezek után ítélet nélkül Reckre vittek, akkor ott még semmi sem volt, csak erdő. A feladat ezt az erdőt letarolni, a fákból építettük a barakkokat. Itt szakadásig kellett dolgozni, de legalább nem vertek bennünket. Életemben talán ekkor voltam a legjobb társaságban, hiszen Zimányi Tibor, Kéri Kálmán és Faludy György író volt a közvetlen társam. Kéri Kálmán nagyon gyenge volt, nem tudott annyit dolgozni, mint amennyit elvártak, én meg erős voltam akkor, bírtam a munkát, hát segítettem neki.”⁵⁹

58 Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Pápa Nándor észrevételei az ítélethez. BFL B 7555/1950, 662. p.

59 Kasuba István interjúja Vitális István szakaszvezetővel. Készült 2004. március 6-án Békéscsabán. Ezúton is köszönöm neki, hogy átengedte számomra az interjú szövegét. Vitálist már 1946. július 12-én is kihallgatta a rendőrség, de ekkor sem tett terhelő vallomást.

Az ÁVH által alkalmazott fizikai erőszak ténye tehát vitathatatlan, de érdemes megvizsgálni, hogy a kihallgatók milyen koncepció jegyében alkalmazták.

Busztin Gábor az intellektuális ÁVH-tisztek közé tartozott.⁶⁰ Ezt támasztják alá a kihallgatási jegyzőkönyvek is. Zsidó származása a kihallgatottak számára egyértelmű volt,⁶¹ ezért azok, akiket kínozott, hajlamosak voltak „zsidó bosszúként” átélni a történeteket. Ezt erősítette, hogy a kihallgatottak esetenként maguk is rasszista érvrendszert használtak. Gecsei István, Luczi István tisztilegénye Busztin előtt azt vallotta, hogy „Luczi viselkedése valószínűleg arra vezethető vissza, hogy az anyja sváb származású és vérében örökölte a gógséget [sic!] és a vérszomjúságot”.⁶²

Busztin kihasználhatta volna az alkalmat arra, hogy a legfelsőbb magyar katonai vezetés nyakába varrja a tömegkivégzésekben való részvételt, hiszen lehetett volna monstre pert rendezni a még élő magasabb rangú tisztek ellen. A megszálló erők egyes parancsnokai – mint például Bogányi Károly vezérőrnagy – háborítatlanul éltek Budapesten. Azokat is el lehetett volna ítélni, akik 1945 után külföldre menekültek vagy eltűntek. A per megfelelő prekoncepció esetén lehetőséget adhatott volna arra, hogy a sztálinista szemléletnek megfelelően a „Horthy-fasizmus” 1919-es, második világháborús rémtettei és a nyilas terror között egyenlőségjelet tegyenek. Ehelyett Busztin arra jutott, hogy Pápa önállóan cselekedett, tevékenységéről az ezredparancsnokság tudott ugyan, de szemet hunyt felette, Pápa viszont a megszálló csoport parancsaira hivatkozva megtagadhatta volna az együttműködést, de nem tette.

Busztin azért kínozta Pápa Nándort, hogy vallja be: ő adott parancsot a kivégzésekre, mert „összebarátkozott” a gajsinai városparancsnokkal, Heinrich őrnaggyal. Busztin prekoncepciója nyilvánvaló, ők csak tolmács segítségével tudtak egymással érintkezni, a tanúk kettejük barátságára nem szolgáltak egyértelmű bizonyítékkal, sőt egyikük azt mondta, hogy Pápa és Heinrich között rossz volt a kapcsolat. Busztin azt is ki akarta verni áldozatából, hogy mind-egyik kivégzésen jelen volt. Fel sem merült, hogy Heinrich őrnagyot, akit Pápa vallomása szerint 1945 után az illetékes szovjet bíróság 15 évre ítélt, az ügyben kihallgassák, annak ellenére, hogy Pápa ezt is kérte.

Pápa ezzel szemben utolsó, kézzel írt észrevételeiben tagadta, hogy a májusi kivégzéseken jelen lett volna, mivel ekkor szabadságon volt. Erre több tanút is megjelölt, akiket az ÁVH nem hallgatott ki, sőt egy ezt igazoló korabeli levelet is fel tudott mutatni. Helyettese, Gajzágó százados adta ki ebben az időben a parancsokat. Pápa verzióját támasztja alá, hogy ő egyetlen fényképen sem szerepelt, míg Gajzágó több felvételen is azonosítható volt. A jelen lévő tanúk egy része sem emlékezett pontosan arra, hogy Pápa jelen volt-e vagy sem, ezért alapos gyanúnk lehet arra, hogy az állítást elsősorban az ÁVH adta a tanúk szájába. Más kérdés, hogy a kivégzések közül legalább három nem erre az időszakra esett, hanem arra, amikor Pápa bizonyíthatóan Gajsinban volt. Pápa arra is hivatkozott, hogy az első alkalommal nem tudta, mit jelent a „karhatalmi osztág” kirendelése, de az első ilyen eset bejelentése után az ezredparancsnok, Pápay ezredes szemlét tartott, és elrendelte Pápa bejelentésének felterjesztését a megszálló parancsnokságra. Ennek alapján adták ki később a kivégzéseken való részvétel eltiltását. Erre az eltiltó parancsra a tárgyalás folyamán Szabó Ignác tartalékos hadnagy is emlékezett.⁶³ Bár valószínűtlen, hogy Heinrich őrnagy ne közölte volna előre, hogy a „karhatalmi osztagra” milyen feladatok várnak, nem zárható ki, hogy Pápa később csakugyan

60 Dr. Bauer Miklós közlése 2003 nyarán.

61 Kasuba István közlése.

62 Gecsei István vallomása, BFL B 7555/1950, 35. p.

63 Szabó Ignác vallomása, 1950. március 16. Uo. 266. p.

ezt bíráló felterjesztéssel élt. Az, hogy az ÁVH teljes egészében elmulasztotta Pápa felette-seinek, valamint az ezredparancsnokság segédtsíztjének⁶⁴ kihallgatását, mindenesetre ezt a verziót valószínűsíti. Pápa azt is tagadta, hogy a Gajsinban történt partizánakasztásokon jelen lett volna – a képeken nem is látható. Néhány tanú azonban azt állította, hogy a kivégzésekre Pápa adott parancsot, illetve azt, hogy az akasztásokon is részt vett.

Pápa ártatlanságát elsősorban azzal kívánta igazolni, hogy ő csak az ezredparancsnok-ság által kiadott utasításokat hajtotta végre, és minden német kérést Pápayhoz továbbított, akitől teljesítésükre aztán parancsot kapott. Mentségképp azonban nem fogadható el, mert a katonai szabályzatra hivatkozva megtagadhatta volna az ilyen parancsok végrehajtását. Parancsmegtagadásra egyébként több példa is akadt a Wehrmachtban, és az érintetteknek nem lett semmi bántódásuk. A honvédségben előfordult hasonló zsitomiri esetre korábban utaltunk. Kocsis Lajos zászlóaljírnok azt vallotta, hogy Pápa nem jegyeztette be az ese-ménynaplóba a kivégzések tényét – igaz, nem ő volt az egyedüli írnok, és azt nem lehetett bizonyítani, hogy a másik írnok, Dukon Kálmán, akit az eljárás során nem hallgattak ki, tudott volna bejegyzésről. Kormos Mihály zászlós, híradós szakaszparancsnok szerint Pápa az ezred-nek küldött jelentéseiben partizánellenes harcnak tüntette fel a kivégzéseket, és az ezredpa-rancsnokság hozzájárulása után adta a karhatalmat. Elgondolkodtató, hogy Kormos vallo-mása szerint a Monasztircsiben történt kivégzésnél, amelyen a zászlóalj fele, kb. 300 ember volt jelen, telefonösszeköttetést is telepítettek Monasztircsi és az ezredparancsnokság között. Kormos a kivégzések során elájult, és később a debreceni klinikán idegösszeroppanással kezelték.⁶⁵ Más ügyből kifolyólag viszont Kormos két év börtönt kapott, mert alárendeltjei-vel szadista módon bánt.

A többi tanú, illetve vádlott esetében a vizsgálótisztek igyekeztek kideríteni a felelősség mértékét. Így például részletesen vizsgálták, hogy amikor egy ember szökést kísérelt meg, akkor Garamvölgyi Gogán György szakaszvezető önként vagy parancsra futott a szökevény után. Kocsis Lajos esetében a vizsgálat azt állapította meg, hogy önként jelentkezett a kivég-zésekre. Luczi István esetében terhelő adatként vették figyelembe, hogy a megszállt terü-leteken olyan megjegyzéseket tett, hogy „itt is úgy kellene tisztogatni, mint Újvidéken”, és a kivégzéseket azzal a megjegyzéssel kommentálta, hogy „most megfizetnek Kóbiék a gazemberségükért”. Páparól egy tanú azt is vallotta, hogy amikor egy munkaszolgálatosnak élelmet adott és Pápa észrevette, ostorral arcul csapta, majd kiköttette.

Az ügy mellékszála, hogy Pápa Nándort már 1944-ben lefokozták és kicsapták a honvéd-ségből. Igaz, ennek a gyilkosságokhoz semmi köze nem volt. Lefokozása azért történt, mert 1939-ben egy civil nyilvános helyen felpofozta, és ezért nem kért elégtételt.

Az eljárás másik mellékszála egy 100–200 fős tömeggyilkosság, amelyet 1943 januárjában a brjanszki erdőben követett el a zászlóalj. Itt az egységet január 15-én és 16-án partizántá-madás érte, 53 honvéd meghalt, illetve eltűnt, a sebesültek száma nem ismert.⁶⁶ Megtorlás-képp Debreceni Pál tanú szerint Pápa Nándor parancsot adott a támadáshoz legközelebb eső falu lakosainak kivégzésére és a falu felgyújtására. A mézárálás után Debreceni szerint Pápa még arra is gondolt, hogy egy katonát kiküldjön azért, hogy a kóborló háziállatokból fogjon össze néhányat a tisztí étkezde számára. Erre az esetre azonban csupán két tanúvallomás áll rendelkezésre, és Pápa a tisztí étkezde ügyét kivéve mindent tagadott, még az ÁVH kínzásainak

64 Pápa utolsó beadványában meg is jelölte az illető nevét és címét: Csanak József százados, Debrecen.

65 Kormos István vallomása, BFL B 7555/1950, 265. p.

66 Az adatokat Smetana György és Kasuba István, a 13., ill. 19. és 49. gyalogezered történetének kutatói gyűjtötték ki a Hadtörténeti Levéltárból.

hatására sem volt hajlandó vállalni a felelősséget. Két másik tanú viszont azt vallotta, hogy nem Pápa, hanem egy hadapród őrmester rendelte el az akciót, és amikor Pápa értesült a történetekről, vizsgálatot is indított. Az esetet bizonyíthatatlansága miatt a népbíróság nem vette fel a terhelő adatok közé.

Sajátos, hogy az eljárás során az ÁVH fizikai erőszakot alkalmazott, miközben a kulestanúkat, azaz Pápa felettéseit és a német városparancsnokságot meg sem próbálta kihallgatni, és nem vette fel a kapcsolatot az illetékes szovjet szervekkel sem. Valószínűtlen, hogy szándékosan el akarták volna titkolni az ügyet, ez igen veszélyes lett volna, hiszen az ÁVH-n belül szovjet összekötők is dolgoztak, és több munkatárs kettős (magyar és szovjet) ügynök is volt. Sokkal valószínűbb, hogy a szovjeteket egyszerűen nem érdekelte az ügy. Ennek ellenére a magyarok megkísérelhették volna Pápay és Heinrich kikérését vagy legalább kihallgatását.

A rendelkezésre álló tények ismeretében a kínzásokra semmi szükség sem volt. A magyar segítséggel lebonyolított tömeggyilkosságok és Pápa parancsnoki felelősségének ténye egyértelmű és önmagában is elegendő volt akár a legsúlyosabb ítélet meghozatalához. Pápa tevékenysége, azaz részvétele a polgári lakosság gyilkolásában a korabeli szolgálati szabályzatba ütközött. Az, hogy az ÁVH mindennek ellenére fontosnak tartotta az őrizeteseink kínzását, csupán azzal magyarázható, hogy Busztin és társai rutinból cselekedtek.

Az ügy tárgyalásait 1950. március 16-án és április 22-én tartották meg, szeptember 13-án pedig nyilvánosan ítéletet is hirdettek. Pápát másnap végrehajtandó kötél általi halálbüntetésre, Kocsist, Luczit három év hat hónapra, Garamvölgyit két év hat hónapra, Szaniszló, Magi, Antal, Szabó vádlottakat két évre, Kormost egy évre ítélték. Nincs adatunk arról, hogy a tárgyalás és az eljárás részletei a sajtóban megjelentek volna.

Pápa kivégzése után az ügy nem jutott nyugvópontra. Az ÁVH a zászlóalj tagjainak egy részét (olyanokat, akik ellen nem született ítélet) Recskre internálta, és ők csak 1953-ban szabadultak. Szerencsésebbek voltak azok, akik előzetes letartóztatásuknál rövidebb vagy vele megegyező jogerős ítéletet kaptak. Egyes személyek ellen titokban továbbra is folyt kompromittáló anyagok gyűjtése, amint ez az ÁVH aktáiból kiderül. 1956 után a III/III. ügyosztály átvette az érintettek figyelését, Kocsis Lajosról például 1960-ban kértek be környezettanulmányt, amely csak annyit állapított meg, hogy „igen szeret alkalmazkodó politikát folytatni, ez az ellenforradalom alatt is megmutatkozott, aktív tagja volt a községben lévő nemzeti tanácsnak, fel akarták fegyverezni a nemzetőrséget, a rendőrség titkos iratait akarta átvizsgálni önkényesen. [...] A baráti köre a községben élő osztályidegen, valamint a régi értelmiséggel tart kapcsolatot. A családi élete nem mondható rendezettnek, mivel vadházasságban él egy volt orvos özvegyével, családjuk nincsen”.⁶⁷

Mindennek ellenére 1962 és 1974 között Magi, Kocsis, Szaniszló, Luczi, Szabó és Antal priuszát kérvényeik alapján kegyelemből törölték. A rendszerváltás után Pápa rokonai felülvizsgálati kérelmet nyújtottak be, de ezt a Legfelsőbb Bíróság elutasította.

A fényképek létezése minden bizonnyal bizonyos körökben is ismert volt, mivel 1968. április 10-én az Európa Könyvkiadó levélben kereste meg a fővárosi bíróság elnökét, és kérte, hogy „az Ukrajna némely vidékét megszállva tartó magyar katonai alakulatok egyes akcióiról” készült fényképeket betekintésre Ölvedi Ignác és Száva Péter történészeknek adják ki, mivel „hazánk felszabadulásának 25. évfordulójára” képes történelemkönyv megjelenését tervezik. 1968. május 10-én Ölvedi elismervény ellenében át is vett 31 fényképet, amelyet július 5-én vissza is szolgáltatott.

67 BM Somogy Megyei Rendőr-főkapitányság Siófoki járásai kapitánysága, 24/1960, 1960. március 14. Kocsis Lajos KT-jának felterjesztése, BFL B 7555/1950, 434. p.

A pártállami rendszer összeomlásával a III/III. ügyosztály igyekezett minden kompromittáló anyagot megsemmisíteni. Sajátos módon ebbe a kategóriába esett Pápa Nándor ügye is, holott az elvileg nem a pártállamra, hanem a magyar királyi honvédségre lehetett csak kompromittáló. Mégis téves volna azt gondolnunk, hogy a rendőrségen őrzött alapakta bezűzésára csak véletlenül, figyelmetlenségből került sor. Valójában mély és konzekvens logika húzódik meg a mögött, hogy miért tett meg a kommunista elnyomó apparátus mindent a valóság kiderítésének megakadályozása érdekében. A pártállami elnyomó szervek ugyan a náciizmus ideológiai ellenségének tüntették fel magukat, de erkölcsükben semmivel sem voltak jobbak a náciéknál, és tevékenységükkel is a náciizmus szövetségeseinek bizonyultak. Negyven éven keresztül eltitkolták a magyar társadalom elől a tényleges háborús bűntetteket, és ezzel lehetetlenné tették a társadalom számára a saját felelősséggel történő szembenézést. Érthető, hiszen ezzel azt érték volna el, amit mindenáron megakadályozni akartak: nevezetesen a lelki felszabadulást. Egy felszabadult társadalom nem zsarolható és nem is korlátozható, tehát mindannak ellentéte, ami egy diktatúra számára kívánatos. A pártállam elnyomói legutolsó tettükként megsemmisítették a per tárgyi bizonyítékait, köztük a III. csoportfőnökség által őrzött alapaktát és a hozzá csatolt fényképeket is. Ezzel a holokauszt legszörnyűbb magyar vonatkozású forrásainak egy részét is bezűzták. Szerencsére az akta fényképek nélküli másodpéldánya, valamint néhány elszórt irat elkerülte ezt a sorsot. Az ÁVH eljárását leleplező bizonyítékok tehát megmaradtak. Így a kommunista iratmegsemmisítések ellenére sem vált lehetetlenné az ÁVH és utód szervei bűneinek leleplezése. Nehezebb a helyzet a holokauszt bűnei esetében, amelyeket évtizedeken keresztül szisztematikusan elhallgattak, és amelyekkel kapcsolatban az egész társadalomban, tettesekben és áldozatokban egyaránt létezik az elhallgatás iránti igény is. Azért viszont, hogy minderről hazudni kellett, elsősorban a magát az antifaszizmus letéteményesének tartó 1989 előtti politikai és rendőrségi elit felelős.

HOLOKAUSZT, NÉPIRTÁS ÉS A MEGSZÁLLÓ ALAKULATOK

IRODALOM

- BIBERSTEIN, Johannes Rogalla von: „*Jüdischer Bolschewismus*”. *Mythos und Realität*. Vorwort: Ernst Nolte. Drezda, 2002, Antaios.
- BROWNING, Christopher: *Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibattalion 101 und die „Endlösung” in Polen*. Hamburg, 1993, Reinbek.
- FRIEDRICH, Jörg: *Das Gesetz des Krieges*. 3. Aufl. München–Zürich, 1993, Piper.
- GERLACH, Christian: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im zweiten Weltkrieg*. Hamburg, 1998, Hamburger.
- GOLDHAGEN, Daniel: *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*. Berlin, 1996, Siedler.
- GOSZTONYI Péter: *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezései*. New Brunswick–New Jersey, 1980, Occidental Press.
- HILBERG, Raoul: *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt, 1990, Fischer.
- KÁDÁR Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. I–II. kötet. 2. kiadás, Budapest, 1978, Magvető.
- KARSAI László: Történések, gyilkosok, áldozatok. *Beszélő*, 1997. június, 34–59. p.
- MEYER, Georg (Hrsg.): *Generalfeldmarschall Ritter von Leeb. Tagebuchaufzeichnungen und Lagebeurteilungen aus zwei Weltkriegen. Aus der Nachlass*. Stuttgart, 1976, Deutsche-Verlags-Anstalt.
- MUSIAL, Bogdan: „*Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschossen*”. *Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941*. Berlin–München, 2000, Propyläen–Ullstein.

- POHL, Dieter: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. München, 1996, Institut für Zeitgeschichte.
- POHL, Dieter: Schauplatz Ukraine. Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943. In Norbert Frei–Sybille Steinbacher–Bernd C. Wagner (Hrsg.): *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. München, 2000, Saur.
- PRITZ Pál: *Bárdossy László*. Budapest, 2002, Elekra Könyvesház.
- RÉV István: Ellenforradalom. *Beszélő*, 1999. április, 42–54. p.
- SZAKÁCS Kálmán–ZINNER Tibor: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948*. Budapest, é. n., Batthyányi Társaság.
- THASSY Jenő: *Hátraarc*. Budapest, 1999, Balassi.
- VARGA László: „Forradalmi törvényesség” – jogszolgáltatás 1945 után Magyarországon. *Beszélő*, 1999. november, 64–73. p.